

IV. NEKROLOGI

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA ZYGMUNTA DULCZEWSKIEGO (1916-2004)

22 maja 2004 r. zmarł w Poznaniu, w wieku 87 lat, profesor dr hab. Zygmunt Dulczewski, dyrektor Instytutu Socjologii UAM w latach 1981-1984, uczyony wiążący swoją osobą i działalnością najlepsze tradycje socjologii polskiej różnych epok. Przed II wojną światową był słuchaczem wykładów Floriana Znanieckiego i uczestnikiem prowadzonego przez niego seminarium na Uniwersytecie Poznańskim oraz absolwentem Wyższego Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu (1939 r.), po wojnie – z przerwą w latach 1952-1955 – współorganizatorem życia naukowego w Poznaniu, badaczem terenowym, historykiem socjologii, autorem publikacji będących owocem głębokich studiów opartych na różnorodnych źródłach.

Współpracowałem blisko przez szereg lat z prof. Dulczewskim: w Instytucie Zachodnim (od 1958 r.) i w Instytucie Socjologii UAM (od 1974 r.). Od początku imponował swym entuzjazmem dla pracy naukowej, skrupulatnością w przygotowywaniu wszystkich etapów badań własnych i zespołowych oraz żelazną konsekwencją w ich realizacji.

Wspominałem wyżej o udziale Zygmunta Dulczewskiego w organizowaniu życia naukowego. Wymienię jego najważniejsze udane inicjatywy w tej dziedzinie i związane z nimi poważny dorobek twórczy. Po zniesieniu kilkuletnich, oficjalnych ograniczeń w rozwoju socjologii i otwarciu przed nią w 1956 r. nowych perspektyw Zygmunt Dulczewski, na propozycję Instytutu Zachodniego, zorganizował Sekcję Socjograficzną, przekształconą wkrótce w Zakład Socjologii IZ, którego objął kierownictwo. Zakład stał się ośrodkiem reaktywowanych badań socjologicznych nad Ziemiami Zachodnimi, a w uruchomionej serii wydawniczej „Ziemie Zachodnie – Studia i Materiały” umieścił szereg prac polskich socjologów, m.in. dwie książki Stefana Nowakowskiego poświęcone ludności Opolszczyzny. Poważnym osiągnięciem było przeprowadzenie w latach 1956-1957 konkursu Instytutu Zachodniego na „Pamiętnik osadnika Ziemi Odzyskanych”, którego plon został wszechstronnie wykorzystany pod względem wydawniczym i popularyzacyjnym. Z inicjatywy i przy współudziale Z. Dulczewskiego zorganizowano dwa kolejne konkursy: konkurs Instytutu Zachodniego i miesięcznika „Nurt” na pamiętniki młodzieży urodzonej na Ziemiach Zachodnich (1966 r.) oraz konkurs Instytutu Zachodniego, Towarzystwa Przyjaciół Pamiętnikarstwa i Towarzystwa Rozwoju Ziemi Zachodnich na pamiętniki mieszkańców Ziemi Zachodnich (1970 r.). Materiały z obu tych konkursów zostały również wykorzystane w różnych publikacjach. Doświadczenia wyniesione z organizacji wszystkich tych konkursów, teoretyczne uogólnienia ich wyników i ogłoszone publikacje (m.in. *Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych*, Poznań 1963; *Młode pokolenie Ziemi Zachodnich*, Poznań 1968; *Drugie pokolenie*, Poznań 1978) zapewniły Z. Dulczewskiemu pozycję czołowego znawcy metody autobiograficznej w socjologii.

Innym osiągnięciem Z. Dulczewskiego w owym czasie było zorganizowanie najpierw w latach 1957-1959, a następnie w latach 1968-1969 kolejnych, systematycznych badań terenowych w wybranych miejscowościach Ziemi Zachodnich, głównie Ziemi Lubuskiej, również na Pomorzu Zachodnim. Tego rodzaju badania, powtórzone po pewnym czasie, umożliwiające analizę porównawczą stanowią wielką rzadkość w socjologii. Wynikiem tych badań były dwie prace zbiorowe przygotowane i wydane pod redakcją Z. Dulczewskiego: *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1961 i *Społeczeństwo Ziemi Zachodnich. Studium porównawcze wyników badań socjologicznych w województwie zielonogórskim*, Poznań 1971.

Osiągnięcia w organizowaniu powyższych przedsięwzięć były możliwe dzięki temu, że Z. Dulczewski „czuł się” doskonale w terenie i bardzo lubił prowadzić badania terenowe. Przy-

pomnieć warto, iż pierwsza jego praca naukowa była oparta na badaniach terenowych. Było to socjologiczne studium wyzysku dozorców domowych przez właścicieli kamienic, przygotowane w latach 1938-1939 na podstawie wywiadów z ok. 90% dozorców domowych miast Tarnowa, uznane za pracę dyplomową na Wyższym Katolickim Studium Społecznym w Poznaniu. W dziedzinie badań terenowych Z. Dulczewski kontynuował i wzbogacił tradycje polskiej socjografii, zapoczątkowane w 1901 r. monografią wsi Maszkienice w powiecie brzeskim autorstwa Franciszka Bujaka.

Z. Dulczewski podjął pracę organizacyjno-badawczą w Instytucie Zachodnim z tytułem doktora, uzyskanym w 1951 r. na podstawie dysertacji pt. *Walka o szkołę na wsi galicyjskiej w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861-1914* (praca ta ukazała się drukiem w 1953 r.). Stopień naukowy doktora habilitowanego otrzymał w okresie działalności w Instytucie Zachodnim. Podstawą była książka pt. *Społeczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich*, Poznań 1964.

W wyniku 6-miesięcznego pobytu w USA na stypendium Fundacji Kościuszkowskiej 1971/1972 r. nastąpiło zbliżenie się do problematyki polonijnej. Konsekwencją było podjęcie się przez Z. Dulczewskiego zorganizowania pierwszej w Poznaniu placówki naukowej zajmującej się tą problematyką. W 1973 r. powstał w Poznaniu Zakład Badań nad Polonią Zagraniczną PAN, którego kierownikiem był do 1974 r. Przez długi czas prace z tego zakładu koncentrowały się wokół zagadnień i celów wytyczonych przez założyciela i nakreślonych m.in. w wypowiedzi pt. *Polonia bliżej kraju*, udzielonej redakcji czasopisma „Tydzień”.

We wspomnianym okresie Z. Dulczewski uzyskał tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego przyznany przez Radę Państwa w październiku 1973 r.

W 1974 r. Zygmunt Dulczewski powrócił do pracy w uniwersytecie, na stanowisko nauczyciela akademickiego. W Instytucie Socjologii UAM zorganizował i kierował do 1981 r. Pracownią Autobiograficzną i Zakładem Historii Socjologii. W 1981 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego nauk humanistycznych. W tym samym roku, na ogólnym zebraniu pracowników i doktorantów, został wybrany dyrektorem Instytutu Socjologii UAM i pełnił tę funkcję przez jedną kadencję w niełatwym okresie do 1984 r. Mimo wielkich trudności finansowych, organizacyjnych i politycznych, udało mu się w grudniu 1982 r. przeprowadzić międzynarodową konferencję poświęconą Florianowi Znanięckiemu – w stulecie urodzin tego uczonego – i opublikować bogate materiały tej sesji w języku angielskim w Wydawnictwie Naukowym UAM w 1986 r. (*A Commemorative Book in Honor of Florian Znanięcki on the Centenary of his Birth*, edited by Zygmunt Dulczewski).

Przedje obecnie do scharakteryzowania dorobku twórczego Zygmunta Dulczewskiego. Z punktu widzenia wkładu wniesionego do nauki, świetne wyniki przyniosły jego zainteresowania problematyką Ziem Zachodnich, zrosnięte silnie – dodajmy – z kierunkiem badań charakterystycznym jeszcze od czasów II Rzeczypospolitej dla humanistycznego środowiska poznańskiego. W publikacjach Z. Dulczewskiego znajdujemy wnikliwe analizy procesów zachodzących w społecznościach tego obszaru po 1945 r. Analizy te dotyczą: a) wojennych i powojennych migracji na Ziemiach Zachodnich, b) etapów tworzenia się nowego społeczeństwa na tym terytorium, c) kształtowania się nowych społeczności regionalnych.

Z. Dulczewski wprowadził do literatury pojęcie „autochtonizacji” ludności osiedleńczej. Analizę procesu autochtonizacji mieszkańców Pszczewa można uznać za mistrzowską z uwagi na 1. bogactwo zebranej i wykorzystanej dokumentacji, odnoszącej się do niewielkiej społeczności lokalnej, oraz 2. konsekwentne podporządkowanie całości materiału obserwacyjnego określonej wizji tej społeczności. W ujęciu badacza, autochtonizacja oznacza stopniową zmianę stosunku osadników do nowego terytorium, które najpierw jest całkowicie „obce”, a stopniowo nabiera cech swojskości.

Za wzorec analizy socjograficznej można też uznać studium rybaków bałtyckich, w którym Z. Dulczewski opisuje „ludzi nowych”, jacy pojawili się na wybrzeżu i podjęli się nie znanego im dotąd zajęcia: uprawy morza. Na przypomnienie zasługują tu szczególnie dwa opracowania socjologiczne: *Materiały do przebiegu zasiedlenia Ustki 1945-1946* (1956) i *Rybaczy bałtyccy. Zagadnienie stabilizacji społeczno-zawodowej* (1973).

Badania empiryczne na Ziemiach Zachodnich mają duże znaczenie dla teorii migracji i osadnictwa. W literaturze socjologicznej zbadano i opisano dotychczas najlepiej ten schemat migracji i osadnictwa, w którym pewne grupy ludności przybywają do miejscowości już zasie-

dlonych i zorganizowanych, stanowiąc w nich „mniejszość przychodząca”. Natomiast schemat migracyjny występujący na Ziemiach Zachodnich nie miał bogatszej literatury. Zdaniem Z. Dulczewskiego, w zbiorowościach ludzkich na Ziemiach Zachodnich, dzięki oddziaływaniu tzw. nowego schematu migracyjnego (tworzenie się społeczności lokalnych złożonych wyłącznie z przybyszów), wystąpiły dwie podstawowe tendencje: 1. dążenie do wytworzenia sytuacji, w której jedna grupa uważa się za reprezentanta danej miejscowości i próbuje narzucić swoje wartości innym grupom migrantów, 2. dążenie do przekształcenia nowego środowiska na model wnieionych doń dawnych wzorów społeczno-kulturowych.

Drugim owocnym nurtem badań Z. Dulczewskiego stała się historia socjologii polskiej. Była to konsekwencja objęcia zakładu historii w Instytucie Socjologii UAM. Zmarły profesor zajął się w szczególności twórczością swego pierwszego nauczyciela socjologii – Floriana Znanickiego. W rezultacie siedmiu lat pracy badawczej, połączonej ze zbieraniem materiałów w różnych ośrodkach i krajach (w Poznaniu, Krakowie, Warszawie, Chicago, Urbana-Champaign, Zurychu) opublikował w 1984 r. pierwszą w literaturze światowej monografię poświęconą Znaniickiemu pt. *Florian Znaniicki – życie i dzieło*. W badaniach tych Z. Dulczewski zademonstrował ponownie charakterystyczną cechę swego naukowego podejścia: łączenie pasji do wyjaśniania wszystkich kwestii wątpliwych, do ustalania faktów, z ich wszechstronnym interpretowaniem. Dzięki poszukiwaniom w bibliotekach i archiwach (również prywatnych), gromadzeniu korespondencji, prowadzonym licznym wywiadom itp., zdołał odtworzyć drogę życiową Znaniickiego i nieznanę szczegółów dotyczące jego twórczości. Jednym z osiągnięć Z. Dulczewskiego jest wyjaśnienie dyskutowanej w nauce kwestii indywidualnego wkładu W. I. Thomasa i F. Znaniickiego do ich wspólnego, 5-tomowego dzieła *The Polish Peasant in Europe and America* i przeprowadzenie krytyki dotychczasowych stanowisk w tej sprawie.

Przejęcie prof. Dulczewskiego na emeryturę w 1987 r. nie zahamowało jego działalności naukowej. Rozwijał współpracę z powstałym na uniwersytecie w Bielefeld (RFN) ośrodkiem badawczym i wydawniczym, popularyzującym twórczość Floriana Znaniickiego; założył przy Instytucie Socjologii UAM Archiwum Floriana Znaniickiego i przez wiele lat nim kierował; był inicjatorem utworzenia Fundacji Naukowej im. Floriana Znaniickiego i przewodniczył jej Radzie Naukowej. W 2001 r. opublikował książkę pt. *Mój dom nad Odrą. Problem autochtonizacji*, w której przypomniał własne najważniejsze rozprawy z okresu kilkudziesięciu lat, poświęcone badaniom na Ziemiach Zachodnich.

Kilkakrotnie wypowiadał się na rzecz wznowienia tych badań w nowych warunkach politycznych Polski i Europy. W dyskusji zainicjowanej na ten temat i przeprowadzonej w Instytucie Socjologii UAM w grudniu 1996 r., powiedział między innymi: „Powstanie III Rzeczypospolitej i związane z tym procesy transformacji społeczno-ustrojowej są oczywiście najbardziej aktualnym i najbardziej atrakcyjnym tematem znajdującym na tych obszarach [Ziem Zachodnich – A.K.] swoje specyficzne uwarunkowania. Jednym z ważniejszych uwarunkowań jest pionierska tradycja miejscowej ludności. Należy zakładać, że pionierzy i potomkowie byłych pionierów Ziem Odzyskanych są ‘materiałem’ szczególnie predestynowanym do odegrania roli ‘nowych pionierów’ w dziedzinie gospodarki wolnorynkowej i w korzystaniu z praw i swobód polityczno-obywatelskich. Zaistniał bowiem ‘prawdziwy raj na ziemi’ dla ludzi z fantazją, nie bojących się ryzyka w szrankach rywalizacji politycznej i gospodarczej [...]. Oczywiście nie można pominąć narastających fal procesów dewiacji społecznej, działalności polskich i międzynarodowych gangów przestępczych i mafii, które na terenach pogranicza znajdują szczególnie żywą glebę [...]. W organizowanych od nowa badaniach socjologicznych ważnym elementem stać się powinny także [...] analizy porównawcze wyników tych badań z wynikami badań w innych rejonach. Analizy tego rodzaju mają istotne znaczenie dla weryfikacji sformułowanych hipotez badawczych i przyczyniają się do rozwoju nauki o społeczeństwie jako całości” (wypowiedź opublikowana w „Przeglądzie Zachodnim” 1997, nr 3).